

Leo Kenis en Ernestine van der Wall (eds.), **Religious Modernism in the Low Countries** (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 255; Leuven: Peeters, 2013, ix + 271 pp., ISBN 978 90 429 2741 4).

Modernisme is één van de meest omstreden en vage begrippen die er zijn. Dat wordt nog versterkt door het feit dat iedereen – tenminste iedere intellectueel – een idee heeft van wat het begrip zou inhouden. Die inhoud varieert al naar gelang de professionele achtergrond van de beschouwer. De lijst met vernieuwers op verschillende culturele terreinen is bijna eindeloos en loopt van Dostojewski tot Kafka, van Mahler tot Debussy, van Baudelaire tot Ibsen, van David Friedrich Strauss tot Friedrich von Hügel, van Nietzsche tot T.S. Eliot, van Le Corbusier tot Mies van der Rohe en van Cézanne tot Mondriaan. Dan wordt er ook gestreden over de vraag of deze of gene met recht een vertegenwoordiger van deze beweging genoemd kan worden. In zijn algemeenheid verwijst ‘modernisme’ naar vernieuwingstendensen in de kunsten, architectuur, filosofie en theologie in de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Er is een bewust élan van vernieuwing en zich afzetten tegen de oude garde. Waaruit de vernieuwing inhoudelijk bestaat, is minder duidelijk en onderwerp van vaak controversiële debatten.

In de kunsten wordt een afscheid geclaimd van naïeve vormen van representatie en gezocht naar een diepere en onderbewuste realiteit. Het begin van het modernisme wordt geplaatst tegen de achtergrond van maatschappelijke en sociale processen van modernisering, industrialisering en urbanisering. De gebruikers van de term staan vaak kritisch ten opzichte van deze ontwikkelingen. Eén van de meer pessimistische stemmen was die van de Britse kunstcriticus John Ruskin. In de ontwikkeling van de kunst onderscheidde hij drie fases: *classicism*, *mediaevalism* en *modernism*. Kenmerkend genoeg heeft deze driedeling tevens een religiehistorische dimensie: ‘I say that Classicism began, wherever civilisation began, with Pagan Faith. Mediaevalism began, and continued, wherever civilisation began and continued to *confess* Christ. And lastly, Modernism began and continues, wherever civilisation began and continues to *deny* Christ’ (1853) (geciteerd naar F.W. Graf, ‘Moderne Modernisierer, modernitätskritische Traditionalisten oder reaktionäre Modernisten?’, in: Hubert Wolf (ed.), *Antimodernismus und Modernismus, in der katholischen Kirche. Beiträge zum theologiegeschichtlichen Vorfeld des II. Vatikanums* (Paderborn etc. 1998) 74v.). De term modernisme kon dus al

vroeg gebruikt worden om de moderne cultuur als antichristelijk te brandmerken. De begripsgeschiedenis van de term en de mogelijke dwarsverbanden tussen verschillende discours zijn een thema voor verder onderzoek.

Binnen de religiegeschiedenis wordt de term gereserveerd voor de kritische omgang met de eigen christelijke traditie, die in de negentiende eeuw ontstond. David Friedrich Strauss' bestseller *Das Leben Jesu, kritisch bearbeitet* (1835-1836), waarin de mythische elementen in de verhalen over Christus naar voren gehaald werden, leidde tot veel ophef. Het boek werd door George Eliot in het Engels vertaald en wordt vaak aangehaald als het startpunt van een kritische bijbelbeschouwing. Zelfs als dit te boud gesteld zou zijn, dan nog is de verschijning van dit *Leben Jesu* een uiterst belangrijke gebeurtenis in de popularisering van de nieuwe aanpak, waarin de bijbelse claims niet meer vanzelfsprekend *at face value* genomen werden. In de tweede helft van de negentiende eeuw komt het kritisch bijbelonderzoek dan tot grote bloei. Theologen en orientalistes als Ernest Renan, Abraham Kuenen, Conrad Busken Huet, Allard Pierson, Alfred Loisy en George Tyrrell zochten naar een nieuwe vorm van christelijk geloof. Binnen katholieke kring wordt de term 'modernisme' vaak nog in een meer restrictieve zin gebruikt om naar het katholieke modernisme in ruwweg de periode 1890 tot 1914 te verwijzen. De pauselijke veroordeling van deze beweging in de encycliek 'Pascendi dominici gregis' (1907), gevolgd door de verplichting voor de geestelijkheid de zogenaamde anti-modernisteneed af te leggen, markeert en definieert dan voor een belangrijk deel het katholieke modernisme.

Nederland en in iets minder mate België speelden een vooraanstaande rol in het religieuze modernisme. Het is dan ook goed dat Leo Kenis en Ernestine van der Wall het initiatief hebben genomen om deze ontwikkelingen eens onder de loep te nemen. In Leiden (2003) en Leuven (2008) hebben zij twee conferenties georganiseerd, waarin de 'shared history' van het katholieke en protestantse modernisme in vergelijkend perspectief centraal stond. De bijdragen van de laatste bijeenkomst zijn hier gebundeld en geven een mooi en vaak gedetailleerd beeld van het modernisme en de reacties die het opriep. De term werd courant door Abraham Kuypers lezing en gelijknamige pamflet 'Het Modernisme: een fata morgana op christelijk gebied' (1871), waarin hij de halfslachtigheid van de modernen geselde: schone schijn, waaraan geen (christelijke) realiteit beantwoordde. De reactie op katholieke nieuwlichters vanuit Rome wordt goed belicht in de bijdrage van de Duitse historicus Claus Arnold. Ward de Pril bespreekt de receptie van Renans *Vie de Jésus* (1863) in de Lage Landen. Waar het boek in België nog een schok teweegbracht, waren in Nederland zelfs de orthodoxen niet echt van hun stuk gebracht, omdat men al eerder vertrouwd was met een radicale vorm van bijbelkritiek. Kaat Wils bespreekt de invloed van het positivisme op het Nederlandse modernisme. Aangezien ik zelf een bijdrage (over Kuypers pamflet) heb geleverd, zal ik terughoudend zijn in mijn appreciatie, maar de bundel, inclusief een nuttig personenregister, voorziet in een lacune en ontsluit voor een internationaal publiek de betekenis van het Nederlandse en Belgische modernisme.

Het blijft lastig het modernisme in vergelijkend perspectief te behandelen. Niet voor niets wordt gesteld dat er evenveel modernismen als modernisten zijn. Voor de latere vrijzinnige protestanten wordt wel het beeld van een kruiwagen met kikers gebruikt. In zijn op 11 april 1923 in het gebouw van de Vrije Gemeente te Amsterdam gehouden referaat voor de vergadering van moderne theologen sprak de Leidse hoogleraar Karel Hendrik Roessingh over het gebrek aan eenheid en organisatie van het vrijzinnig protestantisme (zie K.H. Roessingh, 'Eenheid en Organisatie van het Vrijzinnig Protestantisme', *De Hervorming* (1923) 138-141, 146-147, 154-156, opnieuw opgenomen in *Idem, Verzamelde Werken* (Arnhem 1926-1927) deel II, 437-449, met name 449). Op de vraag, wat hen verenigt, antwoordde hij: 'Ben ik onbillijk, wanneer ik zeg twee dingen; het leege woord "vrijheid" en de negatie der oude orthodoxie?' (zie Roessingh, 'Eenheid en Organisatie', 445). In hun verhelderende inleiding kenschetsen Ernestine van der Wall en Leo Kenis het streven naar een vitale vorm van religie, die aansluiting zoekt bij de belevingswereld van hedendaagse gelovigen, als de gemeenschappelijke noemer van de modernisten. Dat is misschien iets te modern geformuleerd. Acceptatie van een kritische bijbelbeschouwing, de gerichtheid op de moderne cultuur en wetenschap, en de vrijheid ten opzichte van het oude dogma en de oude instituties – factoren die al door Roessingh genoemd werden – waren bepalend. Met name deze anti-institutionele impuls is verantwoordelijk geweest voor de vervluchtiging van de vrijzinnigheid in de latere twintigste eeuw. Maar dat is een ander thema.

Arie L. Molendijk, Rijksuniversiteit Groningen